

Honvédsorsok 1848/1849 után a naplók tükrében

„Rab a világ, igen, kezén-lábán bilincs...
Az volna lelkén is, hanem már lelke nincs - -”¹

Az idézet szerzője, Petőfi Sándor e sorok papírra vetésekor (1846 nyarán) még nem is sejtette, hogy néhány esztendő múltán nemzetének – melynek egyik legnagyobb költőóriásává vált – „kezén és lábán” is bilincs csörög majd, s azon népek sorsára jut, akik ugyanúgy epekedtek a szabadság után, mint mi, magyarok. „Vészterhes kőszálra torlódott a magyar honvédsereg és szertehullott. Ez a kőszál Világos” – olvashatjuk a *Világos után* című visszaemlékezés első soraiban. A fegyverletételt követően a legmegrázóbb, letragikusabb büntetés a kivégzés és a börtönbüntetés volt forradalomban és szabadságharcban részt vevő tisztek számára. A legnagyobb lelki terhet, megpróbáltatást azonban azok szenvedték el, akiket közkatonaként besoroztak a császári-királyi hadseregbe. Ezt bizonyítja a fentebb már idézett szöveg szerzője, aki gondolatmenetét a következőképpen folytatja: „És a seregeknek, mely egy éves életével örök hírre emelve nevét, végezte volt, hogy amidőn szertehullott, meg nem semmisülhetett: a honvédek ezrei, nem ő hibájuk miatt, túléltek a gyásnapot és rövid dicsőség után, hosszú, terhes éveken át szenvedtek lealázó, csúfos életet.” Alig találunk a történelemben hasonló esetet, s talán ebből fakadóan még inkább érdekessé válnak a fennmaradt visszaemlékezések, naplók – teljes egészükben vagy töredékükben – mind a történelemben járta szakember, mind pedig az egyszerű érdeklődő számára. Miképpen folytatódott 1848–1849 honvédjeinek élete a fegyverletételt követően? Milyen volt a már említett „csúfos élet”? Miért is volt a besorozás a legnagyobb büntetés? Mindezekre választ kaphatunk az összegyűjtött, eddig a levéltárban „rejtőzködő” visszaemlékezésekből és naplóból, melyek közül kettőt közlünk az alábbiakban. Szerzőik többnyire a névtelenség homályába burkolóznak, kilétüket gondos levéltári kutatómunkával sem lehet felfedni, sorsuk azonban tanulságos.

*Egy ismeretlen honvéd naplója*²

Augusztus 19-én történt Hátszegen a capitulatio³ Frommer Tursky⁴ őrnagy alatt egy orosz ezredesnek adattak át a fegyverek, a tiszteknél meghagyattak. Az éjszakát egy orosz tábor mellett töltöttük.

Augusztus 20-án korán reggel indultunk, találkoztunk egy orosz lovas csapattal. Délután 3–4 óra közt érkezünk Szászvárosra, ott beszállásoltattunk egy derék magyar érzelmű

¹ Részlet Petőfi Sándor Rabság című verséből.

² Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. R 31. 1526 utáni gyűjtemény. Naplók, feljegyzések. No. 1023.

³ Feltétel nélküli megadás, fegyverletétel.

⁴ Frummer Antal (1818–1882): 1848 tavaszán hadnagy a 62. Turszky gyalogezred gránátos osztályánál Nagyszébenben.

professzorhoz, Molnárhoz. Ott találtunk szállva egy piszok rácot, ki az orosz ezredesnél tolmács volt. Az éjszakát ott töltöttük, s

21-én délután elindultunk Szászsebes felé. Gyalmárnál⁵ pihenve (ott a gyalogság hátra maradt) tovább indultunk. A parancsnok egy Mönch nevezetű (Curlandi)⁶ orosz alezredes, egy nagyon derék ember oly szíves vala tulajdon szállását Szászsebesen nekünk átadni. Dindár-, egy becsületes magyar úri embernél (neje Kornis grófnő) háltunk.

22-én reggel indultunk és délelőtt 11 óra tájban érkeztünk Szerdahelyre, egy Szabóhoz szállásoltattunk. Ott találtunk szállva egy Lendvai nevezetű magyar embert, kinél hagyám pisztolyomat. Délután az alezredes meglátogatott, duplacsövű fegyveremet néki adám, estére magához hívott, nála nagyon jó bort és hideg étkeket ettünk. Itt öletett meg a szász királybíró.

23-án korán reggel indultunk és délutáni 4 órakerkeztünk Szebenbe. Ott báró Apor házba szállásoltattunk, lovaink a város falai alá elhelyeztettek, míg egy becsületes szász pék megengedte majorjába kivinni, ahol oszt végig maradtak. 24-én írtunk össze, fegyvereink elvettük, és mindenféle módon sanyargattunk, míg nem

Szeptember 5-én megvizsgáltattam és assentirotztattam.⁷

7-én feleskedtettek hűségére az osztrák császárnak.

16-án elvitettünk a kaszárnába és

17-én elindultunk gyalog és 6 órakerkeztünk Szelistyére,⁸ ott beszállásoltattunk. Ott léteznek a legszebb oláh lányok. Parancsnokunk vala egy Hausner nevű vadászkapitány, mellette egy gránátos főhadnagy és egy oláh határőri⁹ hadnagy, egy század csúnya piszkos oláhhallal, osztrák Hausmonturba.¹⁰

18-án, kedden korán elindultunk, délbe Szerdahelyre,¹¹ érkeve Lendvaytól átvevém a pisztolyt, délután 4 órakerkeztünk Péterfalura,¹² egy piszkos oláh falu, hol beszállásoltattunk.

19-én, szerdán reggel elindultunk 10 órakerkeztünk Szászsebes alá. Ott keveset pihentünk, azalatt én a városba mentem és mindenféle eleséget vettem. Dindárral az úton találkoztam. Délután 4 órakerkeztünk Szászpéntekre¹³ és beszállásoltattunk.

20-án, csütörtökön a Kenyérmezőn keresztül Szászvárosra délelőtt 11 órakerkeztünk. Ott egy klastromba¹⁴ bezárták, oláh őrizetünket felváltották 1 század Zsivkovits gyalogság,¹⁵ 1 szakasz dragonyos.

21-én, pénteken ott pihentünk. Parancsnokunk lett a dragonyosok századosa és 2 Zsivkovits hadnagy. Molnárt meglátogattam. Ott vesszőztetett meg egy úri asszony.

22-én, szombaton délután 3–4 óra közt érkeztünk Dévára, a református templomban háltunk.

⁵ Falu Erdélyben, Hunyad megyében.

⁶ Livónia, a mai Észtország és Lettország területének történelmi neve.

⁷ Újoncként beavat, felavat.

⁸ Város Erdélyben, Szeben megyében.

⁹ A 16. vagy 17. (1. vagy 2. román) határőr gyalogezred tisztje.

¹⁰ Tábori egyenruha.

¹¹ Város Erdélyben, Szeben megyében.

¹² Péterfalva (románul Peterfalău): falu Erdélyben, Fehér megyében. Közigazgatásilag Szászsebeshez tartozik.

¹³ Település Erdélyben, Beszterce-Naszód megyében.

¹⁴ Kolostor, zárda.

¹⁵ Helyesen a 41. (Sivkovich) császári-királyi gyalogezred.

23-án, vasárnap érkezünk délután Dobrára.¹⁶ Ott egy becsületes oláhnál szállva voltunk. 24-én, hétfőn délelőtt 10 órakor érkezünk Csejre.¹⁷ az éjszakát a szabadban töltöttük, nagyon hideg volt.

25-én, kedden, délelőtt 9–10 óra közt léptük át Erdély határát, délbe érkezünk Kosavára.¹⁸ Nagy hidegben kinn tanyáztunk.

26-án, szerdán 10 órakor érkezünk Facsetre.¹⁹ beszállásoltattunk és

27-én, csütörtökön ott pihentünk.

28-án, pénteken délbe érkezünk Bozsúrra.²⁰ Éjszaka haza menvén egy huncut oláh megtámadott, de mi őt kikerülvén, bántalom nélkül haza érkezünk. Déván felváltottak a Zsvikovitsok Leiningenek²¹ által egy nagyon becsületes Seyman nevű kapitány.²²

29-én, szombaton délelőtti 11 órakor érkezünk Lugosra.²³ hol oly szívesen fogadtattunk a lakosok által, hogy miután egynéhány nő táborunkban meglátogatott, a tiszték által elkergettek. Sok jószívű hazafi és nő táborunkba mindenfelét kiküldött. Ott váltunk el derék kapitányunktól, Seymantól, őtet felváltotta egy durva vadász kapitány két hadnaggal és 1 századvadászal, a legénység nagyon becsületes vala. Éjszaka roppant hideg vala.

30-án, vasárnap ott pihentünk, hideg éj.

Október 1-jén, hétfőn este érkezünk Furlakra.²⁴ nagy hideg és esőbe táboroztunk egy temetőnél.

2-án, kedden értünk délután Kilinekre²⁵, egy kis oláh bányafalura, éjszaka hideg és esős tűzgallyakból eső elleni gunyhót²⁶ csináltunk.

3-án, szerdán egész nap esett az eső, egészen átázva érkezünk Grújjára.²⁷ hol az iskola-házba zártak, egynéhányan szállásra mentünk, hol az oláh egy barátomnak a pénzét lopta el.

4-én, csütörtökön délre érkezünk Oraviczára,²⁸ hol egy olba akartak zárni, mi inkább a szabadban háltunk hidegbe. Ott találtunk néhány jó érzelmű emberekre, kivált egy szép gyászba öltözött gyönyörű lányra.

5-én, pénteken Rusován²⁹ keresztül értünk Fehértemplomra,³⁰ a népnek nagyobb része nagy részvétellel volt irántunk. Ott találtam egy pesti ismerősömet, ki által bevezettettem egy nagyon jó érzelmű rác házhoz, ahol 3 szép leány vala.

6-án, szombaton pihentünk, ebédem voltam a fent említett Nedelkovitsnál, szint ott volt egy gyönyörű szende leányka. Kedves Mari! – a délután nagyon jól mulatva töltöttem, éjszaka nagy hideg volt.

¹⁶ Falu Erdélyben, Hunyad megyében.

¹⁷ Valószínűleg Tyej (Teiu) faluról van szó.

¹⁸ Román neve Coșava. Település Temes megyében.

¹⁹ Facsád: város a Bánságban, Temes megyében.

²⁰ Román falu Krassó vármegyében.

²¹ A 31. (Leiningen) gyalogezred egyik zászlóalja.

²² Hermann Seymann százados.

²³ Temes megyei település.

²⁴ Krassó-Szörény megyei település.

²⁵ Kelnik/Kölnik/Kölnök, jelenleg Călnic, Krassó-Szörény vármegyében.

²⁶ Kunyhó

²⁷ Gorony, ma Goruia.

²⁸ Oravicabánya: város Krassó-Szörény megyében.

²⁹ Ruszolc: falu a Bánságban, Krassó-Szörény megyében.

³⁰ Község a Bánság déli részén.

7-én, vasárnap pihentünk, ismét Nedelkovitsnál ebédeltem és a szép Marival a délutánt eltöltöttem.

8-án, hétfőn reggel a városba mentem, a fogadóban ettem, ismerőseimtől elbúcsúzva délbe elindultunk, és este felé a Duna parthoz értünk. Basiasch³¹ nevű Klastromnál,³² ott mindjárt hajóra szálltunk.

9-én, kedden]³³

8-án, hétfőn ismét pihentünk a nagy fogadóban, ebédelvén egész nap a táborban voltam.

9-én, kedden reggel a városba mentem, a kávéházban ettem, ismerőseimtől elbúcsúzva délbe elindultunk s este felé Új-Palánkán³⁴ keresztül Basiasch nevű klastromnál a Dunához értünk, és mindjárt hajóra is szálltunk.

10-én, szerdán. Érkezett Pestről Ferdinánd gőzös. Aznap a hajón pihentünk.

11-én, csütörtökön ismét a hajón pihentünk.

12-én, pénteken. A volt Komárom gőzös által 4 hajón elindultunk, a Szervia³⁵ parton Kulich romvár és Semendria³⁶ mellett úszva estére a Duna közepén horgonyt vetve háltunk. Egész nap nagy szél vala, a Duna roppantul hullámozott.

13-án, szombaton. 6 órakor reggel elindulva 9 óra felé láttuk Pancsovát a kikötővel együtt. 2 óra múlva Belgrád mellett voltunk, azt mély sóhajjal elhagyva délután 2–3 óra közt érkezünk Zimonyba,³⁷ az éjjelt a hajón töltöttem.

14-én, vasárnap délelőtt a határőri tiszteknek a főhadnagyot kivéve, piszkos karakterével megismerkedtünk, melynek következtében eddigi gyávaságunkat megbántuk. Délután ruhafaszolás³⁸ vala, a hajón aludtunk.

15-én, hétfőn reggeli 5 órakor Belgrád alatt hagytuk el a Dunát és a Száván tovább indulunk Sziszek felé. A Száván aludtunk.

16-án, kedden láttuk a bal parton Schabatz³⁹ várát, később a távolban Ruma⁴⁰ városát, mígnem délután 4 órakor Mitrovitzra⁴¹ érkezünk, ahol kiszállva néhány fogoly magyar tisztekkel találkoztunk, kik azután vélünk is jöttek. A városba menve mindenfélét vásároltam.

17-én, szerdán a délelőttöt főzéssel, a délutánt preference-szal⁴² eltöltöttem, a hajón aludtunk.

18-án, csütörtökön reggel elindulva 11 óra tájban Drina folyónak Szerbia és Bosznia határának a Szávába ömlését, később Racsá⁴³ várát láttuk estére.

19-én, pénteken délelőtt főztem, estére érkezünk Stittárba,⁴⁴ ahol nagyon víg asszonyokat találtunk.

³¹ Baziás

³² Kolostor, zárda

³³ Az eredetiben kihúзва.

³⁴ Község a Vajdaságban, a dél-bácskai körzetben.

³⁵ Szerbia

³⁶ Szendrő

³⁷ Egykor önálló város volt, ma Belgrádhoz tartozik.

³⁸ Ruhavételezés

³⁹ Sabaz, vagyis Szabács.

⁴⁰ Város a Vajdaságban, a Szerémségi körzetben.

⁴¹ Mitrovica, Szávaszentdemeter, jelenleg Sremska Mitrovica,

⁴² Kártyajáték

⁴³ Falu a Vajdaságban, a Szerémségi körzetben.

⁴⁴ Település Horvátországban.

20-án, szombaton Bosna⁴⁵ vizét láttuk, délután Osztrák Bródra⁴⁶ értünk. A városba menve egy becsületes osztrák ezredes vezetett minket a fogadóba, ahol a cigányok majdnem kizárólag magyar darabokat játszottak, éjjeltájban a nagy Petkó⁴⁷ egy kis excessust⁴⁸ csinált.

21-én, vasárnap. Délelőtt a városba mentem, holmit vásároltam. Délutáni 2 órakor elindultunk este felé Jupansnek [?],⁴⁹ hol is háltunk.

22-én, hétfőn. Korán reggel elindultunk, és dél felé értünk török Gradiska⁵⁰ alá, később német Gradiskára értünk, hol egy kicsit megállapodva kocsmába mentünk, de nemsokára elindultunk. Az éjjelt a Száva közepén horgonyt vetve háltunk.

23-án, kedden. A Drávának roppant kanyarulatait elhagyva Jeszenovátz⁵¹ mellett elúszva háltunk.

24-én, szerdán 8 óra után elindultunk. 11 óra felé érkeztünk Sziszekre, hol a hajóból kiszállva egy udvarba vittek, én a fogadóban ettem, onnét visszajöve egy kereskedőnél bátyámnak levelet írtam, az éjjelt pedig a hajón töltöttem.

25-én, csütörtökön reggeli 10 órakor elindulva a Khevenhüller⁵² gyalogságot magas kapitányokkal felváltották a horvát Grenzerek.⁵³ Délbe érkeztünk Ketrinára.⁵⁴ Az ottani ezredes jószívűségéből beszállásoltattunk, én is egy nagyon nobel⁵⁵ házhoz jutottam, és ott egy angyali lényel megismerkedtem, aki nagyon szomorkodott állapotunkon, és egy katonai orvossal, a lánya vőlegényével, kivel az estét nagyon jól töltöttem.

26-án, pénteken pihentünk, délre a fogadóban ebédeltem, ahol az ezredes is volt, és ki minket nagyon megnevettetett.

27-én, szombaton, tegnap a transzport fele Tavassyval⁵⁶ elindult, mi csak máma reggel 8 órakor elmentünk és délre érkeztünk Glinára,⁵⁷ hol egy padlásra zártak. Az úton találtunk Jellasics emlékoszlopot.

28-án, vasárnap délbe elindultunk és estére Verginmostra⁵⁸ értünk, hol sokan egy háznál voltunk szállva, az asszonyok először nagy lármával és veszekedéssel fogadtak, de később még a magyarokat éltették. Későn jött haza a gazda, ki roppantul szitkozódott ellenünk.

29-én, hétfőn 8 órakor elindultunk és délre értünk Voinichra,⁵⁹ hol nagyon messze volt szállásunk, rossz gazdánk volt, csűrben⁶⁰ aludtam.

⁴⁵ A Száva jobb oldali mellékfolyója.

⁴⁶ Régi magyar nevén Nagyrév, Horvátország hatodik legnagyobb városa, Bród-Szávamente megye székhelye.

⁴⁷ Vagy Pettkó Lajos (1824–1868) 72. honvédszászlóalj-beli főhadnagyról vagy Pettkó László (1829–1879) 53. honvédszászlóalj-beli századosról van szó; mindkettőjüket a cs. kir. 52. (Ferenc Károly) gyalogezredbe sorozták be.

⁴⁸ Kihágást

⁴⁹ Azonosíthatatlan helynév

⁵⁰ Község és határszéli erősség Horvát-Szlavónországban.

⁵¹ Jasenovas Zagorski: falu Horvátországban, Krapina-Zagorje megyében.

⁵² A császári-királyi 35. gyalogezred.

⁵³ Grenzerek = határőrök

⁵⁴ Település Szlovéniában?

⁵⁵ Előkelő

⁵⁶ Tavassy Lajos (1814–1877), a 90. honvédszászlóalj századosa.

⁵⁷ Falu Horvátországban, Károlyváros megyében.

⁵⁸ Település Horvátországban.

⁵⁹ Horvátországi település.

⁶⁰ Pajta

30-án, kedden reggel a faluba mentem. Éjjel futár érkezett, hogy ott maradjunk, én egész nap a fogadóban maradtam.

31-én, szerdán korán reggel elindultunk, és roppant hegyeken keresztül délután érkezünk Károlyvárosra.⁶¹ A legénység ruhát kapott. Ott találtunk egy becsületes úriembert, ki Bornemisszának a szegényebbek részére pénzt adott. – Éjszakára egy része a transzportnak a kórházba, más része egy régi Frangepán-féle várba helyeztetett.

November 1-jén, Mindszentnapja reggel a városba mentem s eleséget vettem. Dél felé elindultunk és estére Netratice⁶² nevű nagyon elszéledt faluba értünk s elszállásoltattunk. Öreg gazdánk a magyar szabadságot és annak nagy emberét éltette.

November 2-án, pénteken reggel elindultunk a nagy hegyeken keresztül dél felé, a magyar köztársaság határát, a Kulpa⁶³ vizét átléptük és Kraini Möttlingbe⁶⁴ értünk, hol beszállásoltattunk.

3-án, szombaton reggel nagy hegyeken keresztül jöttünk Neustadtlon⁶⁵ keresztül. Annak külvárosában beszállásoltattunk egy ügyes menyecskénél, ki öreg férjét más szobába kergette.

4-én, vasárnap reggel nagy eső közt, mely egész nap tartott, elindultunk és Treffenen⁶⁶ keresztül egy elszéledt faluba elhelyeztettünk. Reggel a kocsmában egy csinos lányt láttam.

5-én, hétfőn reggel elindultunk és délután 2 órakor érkezünk Veiselburg⁶⁷ alá, egy kis leányka vezetett el minket távol fekvő szállásunkra.

6-án, kedden szekeret fogadva Veiselburgon keresztül délután 3–4 óra közt érkezünk Laibachba,⁶⁸ én mint beteg a kórházba jöttem, az éjjelt ott töltöttem nagyon terhes betegek közt, éjjel egy meghalt.

7-én, szerdán reggel ismét meghalt egy, kettő pedig haldoklott, én bátyámnak levelet írtam. Délután a kórház tömve lévén a Szent Péter kaszárnnyába vittettünk.

8-án, csütörtökön nem történt semmi.

9-én, pénteken ismét.

10-én, szombaton –

11-én, vasárnap levelet írtam bátyámnak.

12-én, hétfőn semmi sem történt.

13-án, kedden ismét.

14-én, szerdán érkezett meg bátyám. Délután vele és sógorával kimenve és egy keveset sétálva Skribéhez mentünk, ott láttam meg kedves nénémet és többi szép atyafiaimat.

15-én, csütörtökön egész nap a francia nyelvel valék elfoglalva.

16-án, pénteken részint levélírással Lisinek, részint francia nyelvel.

17-én, szombaton írek levelet szüleimnek, bátyám és húgomnak és Miska bátyámnak, a napnak többi részét francia nyelvel.

18-án, vasárnap délután kimentem, láttam a készüléket a vásárhoz, estig voltam kedves atyámfiaiánál, kaptam 19-én a lesújtó levelet.

19-én, hétfőn írek levelet Lisinek s Pista bátyámnak.

⁶¹ Horvátországi város Karlovác megyében.

⁶² Netretic

⁶³ Folyó Horvátország és Szlovénia területén, a Száva jobb oldali mellékfolyója.

⁶⁴ Krajna Mödling: város Alsó-Ausztria tartományban.

⁶⁵ Neustadt an der Weinstraße város Németországban, Rajna-vidék-Pfalz tartományban.

⁶⁶ Treffen am Ossiacher See osztrák mezőváros Karintia Villach-vidéki járásában.

⁶⁷ Veiselburg: település Ausztriában, az Erlauf folyó mellett.

⁶⁸ Laibach, azaz Ljubjana: Szlovénia fővárosa.

20-án, kedden írek levelet haza, melyben eltökélt szándékomat otthon tudokra adtam.
21-én, szerdán francia fordítás.
22-én, csütörtökön francia fordítás.
23-án, pénteken francia fordítás.
24-én, szombaton francia fordítás, írek levelet nagyanyámnak és Sándor bátyámnak.
25-én, vasárnap az orvos keveset bízottat. Egy osz⁶⁹ tisztnek gorombaságát túrnöm kellett.

Világos után

Egy besorozott⁷⁰

Vészterhes kőszálra torlódott a magyar honvédsereg és szertehullott. Ez a kőszál Világos.⁷¹ És a seregnak, mely egy éves életével örök hírre emelve nevét, végzete volt, hogy amidőn szertehullott, meg nem semmisülhetett: a honvédek ezrei, nem ő hibájuk miatt, túlélték a gyásznapot, és rövid dicsőség után, hosszú, terhes éveken át szenvedtek lealázó, csúfos életet.

Az a jelenet, hol tömött, elláthatatlan hadoszlopokkal körülkerítve az átadott, kimerült, csüggeteg sereg fegyvereit összetöri, ágyúit, lovait elhagyja, zászlóit elégeti, az a jelenet nagy-szerű, mint maga az emberiség története, és a fájdalom, mellyel sújtja az embert, méltó a lélek nagyságához. E pontig a honvéd nem érezte saját személyét: élete a nemzet történése volt, a nemzeté, melyet érhet vész, semmivé tehetnek, de kívülről meg nem gyalázhatnak. Túl e ponton magáé lett újból: ha sértették, sértve csak ő volt, ha gúnyolták, csak az ő személyét gúnyolták, az ő személyét még ama nagy eszmében is, melyért küzdött, melynek igaz voltáért készen várta a vértanúhalált. Szenvedése ezen túl elvesztette célját, ezzel varázsát, költészetét, és a nyomor rajta a tehetetlen mindennapi élet piszkos nyomorúsága lett, melyben elundorodunk, megcsömörlünk önnön magunkkal.

Ha elgondolom, hogy mik voltunk Világos előtt? Ha végiggondolom a lelkesedést, melyet lehűteni veszteség se bírt, a csaták részegítő jeleneit és a győzelmek napjait, midőn az események láncolatán a vég catastrophig eljutok: fáj, hogy el nem estem én is ott, a harcmezőn. De ha végig gondolom azt, ami történt velünk Világos után, a kislelkűségnek, a gyáva bosszúnak undorító erőlködéseit: föltámad hitem, hogy elleneinkre a halál mérge áradt, és azt hiszem, visszaküzdi reményeinket az enyészettől, mely azokat hatalmába kerítette, midőn virágjukat eltemették. Azért én a sorsról írok, mely Világos után a honvédekre várt.

Sarkad és Gyula között történt, 1849. augusztus havában, hogy a honvédek az oroszokkal már fegyvereik nélkül átvette az osztrák hatalom. De nem a honvédek voltak azok többé, csak automatok mozogtak ott, reggel vagy alkonyat, eső vagy tiszta nap, barát vagy ellenség egy volt azoknak: minden arc kihalt lelkesedés temetője, minden szem elfojtott szenvedély kioltott égi tűz üszke volt. És a rendetlen tömegeké egybevegyült csapatokat – mint csordákat egy-két pásztor – úgy kísérte, úgy hajtotta egy-két gyalog, egy-két lovas. Elhiszem, hogy aki ezerek seregét látja ily könnyű erőtül, teljes önmegadással ide-oda tereltetni, kísértetbe jön gúny- és megvetéssel tekinteni a tehetetlenek e tömegét, de ha ez a szemlélő abból a

⁶⁹ osztrák

⁷⁰ Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény. No. 1921.

⁷¹ Világos: falu a mai Arad megyében. Az 1849-es világosi fegyverletételről közismert. A teljhatalommal felruházott Görgei Artúr Aradról érkezett ide 1849. augusztus 12-én, hogy letegye a fegyvert az orosz hadsereg előtt. Itt került sor a feltétel nélküli megadás aláírására. Magára a fegyverletételre másnap, augusztus 13-án került sor a szőlősi mezőn.

hadseregéből való, amely ama, most így lealázott, önérzetéből kiforgatott csőcselék előtt a harcmezőn megállni nem tudott: úgy az a megvetéssel csak gyávaságát kendőzheti.

A tisztek külön csoportba vonattak, kardjuk az oroszoktól még náluk maradt. Gyulánál szemlét tartottak felettünk: amint voltunk, lovon vagy kocsin egyenként léptetvén el bennünket maguk előtt. És összenéztek az ellenségek: a honvéd büszkeség fellángolva még egyszer az arcokra szállt, azután mindennek vége lett, azaz hogy egy új küzdelem vette kezdetét, a nyomor és gyalázzal szemben.

Gyulán, hol szállást vett magának ki hol kapott, első volt, hogy kardunkat kellett általadnunk. Élelemről senki se szólt, de falragaszok hírdeték, a magyar bankjegy értéktelen semmi. Ellenkezőleg, mint az oroszoknál, kik élelmezésünkről gondoskodtak, s kik a magyar bankóval mit sem törődtek, sőt maguk is adták–vették. Ezért, meg számtalan figyelem és kíméletességért a honvédek az orosz tisztekkel csakhogy össze nem barátkoztak. Szenvedések idején a részvét nagyon édesgető csalátek, mely könnyen megnyeri az elismertetést, és elvek, eszmék, világnézet, minden elzsiBADVA volt itt, eleven csak az osztrák gyűlölése volt, meg a nélkülözés, mely a test szükségéit minden egyéBnek fölé emeli.

A nép között még nem futott el a hír, hogy a magyar pénz értéke vesztett, a honvédek tudták, de magyar bankjegyen kívül nem volt semmiök. És a honvéd kényszerülve volt, hogy tudva megcsalja a tulajdon feleit.

Majd Arad alá kísértettünk. Néhány nap előtt, még teljes fegyverzetben, ennyi rossznak minden sejtelve nélkül, ugyaninnen indultunk el a bizonytalan útra, melynek végén inkább a halált, mint az oly közel Világost hittük volna várakozni ránk. Többen közülünk még itt tudták meg ugyanakkor, tisztké lett kinevezésüket. Most újra itt voltunk, foglyok mind, egészen más bizonytalanság előtt, öröktől körülvelt táborban. Este fölhívtak bennünket, hogy sorakozzunk csapatokba, a városba vezetettünk vacsorához. Meglepő volt ez első gondoskodás, eleget is tettünk a felhívásnak, és mentünk hová vezettek, nem véve magunkhoz semmit. Egy csapatot, a vár ostromakor lakhatatlanná lótt Fehér kereszt vendéglőbe, másikat a rác, harmadikat a zsidó templomba stb. kísértek és ott bezártak, oly helyre mind, hol nyughelyül a meztelen padlózat vagy kövezet, étekül a falak vagy a sötétség kínálkozott. És jött ránk egy keserves éj, mintha Dante után L'Inferno-ból⁷² idézték volna föl a mi számunkra. A Fehér keresztnél némelyek a kapu alatt nyúltak hosszat, mások a lépcsőzetre ülve dőltek a falnak, míg a nagyobb rész az emeletnek ajtó és ablaktalan szobáiban vetette el magát összevissza, sokan köpeny nélkül, egy szál megviselt atillában.⁷³ Nem aludt ott talán senki, de nem is beszélt senki, hanem hangzott az álmat kergető forgolódás, hangzottak mély sóhajtások, kínos nyögések, egyes el-elszunnyadóknak fogcsikorgatása és érthetetlen, de annál rémesebb küzdése, mellyel rájuk nehezedő sötét álomtól szabadulni akarnak, és hangzott a szélnek baljós susogásai, mely keresztül járt ajtón, ablakon és a falak repedésein.

Reggel megnyíltak a kapuk s ötével, hatával egy bokorban kísérve egyegy őrtől, mindenki szükségéi után láthatott, ha volt azokat miből fedeznie. A sátorból poggyászaikat behozhattuk, holmit eladhattunk (elpazarolhattunk), és így juthattunk néhány kelendő forinthez. Haza írunk nem lehetett a bizonytalanság miatt, melyben nem tudtuk, hogy holnap hova leszünk. Kérdőzködés nem került ki senkitől. Utóbb naponként főztek számunkra húst, osztottak ki közöttünk kenyeret és egyszor mindenkorra adtak alánk szalmát.

⁷² Inferno = Dante Pokla, Dante Alighieri száz énekből álló *Isteni színjáték* című elbeszélő költeményének első színtere.

⁷³ Ruhadarab, választékosan szótt zubbony vagy rövid öltöny, melyeket zsinórokkal és gombokkal díszítenek.

A rác templom⁷⁴ sajátosságos egy tanyává, márvány padlózatú alommá változott, azok az ártatlan szentek úgy lealázva, mégis úgy megkímélve alig voltak valaha. És nem volt ott a napoknak se minőségük, se számuk, egyenlően mind a kín napjai voltak azok: olykor-olykor felejtkeztek közülünk mégis némelyek egy-egy dalra, a magyar humor is elővillant néha bizarr ötletben csodálatos állapotunk fölött, az is találkozott, ki erőt vett magán, hogy alakoskodás, bohóskodás által meg-megnevettesse kedélyükkel oly ellentétes környezetbe jutott társait. Mily keserű volt az a jókedv, milyen fájdalmasak azok a víg jelenetek!

Egy napon bizottmány jött, mely a sanctuariumban⁷⁵ foglalt helyet, s egymásután maga elé hivatott bennünket, hogy egészségünk felől kérdezzen. Akik valami bajban szenvedőknek mondták magukat, azok ott mindjárt meg is vizsgáltattak. Utóbb tudtuk meg, hogy az eljárás a katonaaállítás műtete volt, mert akik valóban hibásaknak találtattak (szép kevesen lettek biz azok) Entlassungs-Scheinnal⁷⁶ útnak eresztettek, míg a többieket egy őrnagy, ki a császári lobogó alatt egy század gyalogságot állítatott föl a templom udvarán, tömegestől mind fölesketett bennünket, előre kijelentvén: hogy ha a csoportból valaki nem mondaná is utána a fölolvastott esküformát, azért az által kötelezve lesz. Nekiszánva magunkat, néhányan csakugyan elmondották az esküt valamennyi nevében, sokan pedig rábámultunk a sárga mezőben arra a csoda sásra, és úgy kellett bennünket figyelmeztetni, hogy megesküvénk, osztrák katonák vagyunk.

Végre elhagytuk a rác templomot, elhagytuk Aradot, nyomorúságunk első színhelyét.

Egy csapatban két-háromszáz honvédtisztet kísért tizenöt, húsz határőr, egy más csoportban két-, háromezer közhonvédet, mintegy százhusz határőr, ez a szállítmány képezett egy szállítmányt egy százados vezérlete alatt. Ilyen szállítmányok naponként indítottak ki Aradról különböző irányban. Minket Temesvár felé hajtottak. Előre figyelmeztetve lettünk, hogy csak annyi poggyászt vegyünk magunkhoz, amennyit szükség esetében elhordozni is bírunk.

Őreinkből jártak előttünk – katonásan – szálláscsinálók, kik számunkra ebédre is gondoskodtak. Szállást úgy készítettek, hogy kinézték a gypet, hová letelepítsenek. Evés végett úgynevezett menage-okra⁷⁷ oszlattunk, tízen, tizenketten egybe. Mikor a faluban megfőtt az ebéd, kihozták azt az asszonyok roppant fazekakban, s hoztak minden menage részére egy tizenkét emberes tálat, ezekbe töltötték ki a fazekakból, a szilárd részekről egészen tiszta húsvet, mely műtétel közben a súlyánál fogva megátalkodott darab hús is, mikor a felfordított edény fenekén már többé támaszpontra nem talált, rohanva egyszerre megindult és a híg folyadékot úgy csapta szét, messze a tál határain túl, mint az oroszok ágyúgolyói a Sajó vizét. Miután az ekképp elének talált tenger lecsillapodott, elővettük egyetlen pár fegyverünket, a zsebkést és a kanalat, s körül heveredve véghetetlen asztalunkon, megtöltöttünk a ritka ebédből olyanok étvágyával, mint akikre tudtuk, hogy nagyobb vendégség nem vár sem holnap, sem ezután. Éjszakára (bizonyosan föltették rólunk, hogy keblünkben a tűz még nem aludt ki eléggé) megkíméltek bennünket azoktól a fájdalmas emlékektől, melyekre visszavezethetne a tábori tűz: hátunkat a harmatos gypre vetve, belebámultunk a csillagos égbe, és a jó Isten tudja, mily gonosz dolgokra nem gondolunk, ha testben, lélekben úgy elsanyarva nem vagyunk. Fölöttünk sűrűn elharsant és tovább kiáltottat őrnagy „halberdoja”,⁷⁸ kik

⁷⁴ Tudniillik a görögkeleti templom.

⁷⁵ Jelentése: szentély.

⁷⁶ Entlassungsschein jelentése: elbocsátó levél, távozási bizonyítvány.

⁷⁷ „Háztartásokra”

⁷⁸ Alabárd: hosszú nyelű lándzsa, amivel vágni lehet.

tanyánkat körülállva, fegyverben vigyázták álmainkat. Ilyképp le csak akkor vetkőztünk, ha ruhát váltottunk, nem ritkán bőrig ázás következtében.

Titelnél a Tiszán kellett átmennünk. A hídfőt magas, erős sáncok kerítették, melyeket a kapu körül és fölött a mi nézésünkre kisereglett határőrök leptek el. Ezek, midőn a kapun keresztül haladtunk, átkokat, gúnyos szitkokat szórtak, minden oldalról reánk, leköpdöstek, néhány polgári, sőt papi egyén a hídon át táborhelyünkig kísérve folytatta gyalázkodásait. És miközöttünk – Isten látja lelkünket! – egy sem találkozott, ki egyebet gondolt volna: Uram! bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek. Sajnálkozva emlékeztünk, hogy Ozorán és Pákozdon elkezdve, Tápióbicskénél, Isaszegnél egész a budai várromokig a harcmező, a mézszárlások színhelye legnagyobbbrészt horvát határőrök hulláival volt terítve mindenütt!

Vigaszunkra Vukovárnál azt tudtuk meg, hogy ott néhány kegyes nő rongyosabb honvédeink kezéhez fehér ruhát juttatott, titokban természetesen, mert ha a hatóság azt kitudta volna!... Nemes nyilatkozása a benső részvétnek! mely enyhít, nem úgy, mint az orosz szívdesség, mely vérezett.

Eszéken a tábornok várparancsnok⁷⁹ tekintett meg bennünket: gyönyörködhetett! Mondta, hogy akinek ruhára szüksége van, jelentse magát. Egyetlen egy találkozott, olyan, kit karddal kezében fogtak el és mindenéből kifosztottak: csizmája rosszul fedte el lábát a szem elől is, az idő pedig már szeptember derekán túl hatott. Ez hát jelentkezett, s néhány perc múlva a honvédtisztnek lábán fakó bakancs, testén sárga hajtóvás, elviselt komisz köpönyeg, fején, fején? – a vörös sipka. Oh!

Ekkor jutott eszembe, hogy a vukovári nők talán csak kíméletből nem gondoltak tisztjeinkre is, mert ím, lett volna rá okuk!

Eszéken lettünk beszállásolva először, Verőcén⁸⁰ pedig kaptuk az első lénungot:⁸¹ három ember, öt napra, egy forintot.

Varasdon át Marburgig⁸² gyalog hajtottak bennünket, Marburgról vasúton vittek Bruckba⁸³ a Mura mellett. Itt tudtunkra adták, hogy tizennégy napot időztetnek velünk. Tizennégy nap elég, hogy haza írt levelünkre a választ is megkaphassuk: ez volt mindnyájunknak első gondolata, egyetlen öröme. De ez az öröm inkább nyilatkozott a pénz, mint a hír miatt, melyet ki-ki hazulról várt! Ilyen a nyomor. De hát akinek nem volt honnan mit várnia? Az mégis csak egyedül a hírért epedett kedvesei felől. Szép oldala a proletariatusnak!⁸⁴

Bruckban a temetőben van egy nagy sírhalom, oda van eltemetve, mint hallottuk, hat huszár, kik 48-ban hazaszökni akartak, de elfogatva agyonlövették. Ezt a sírt megkoszorúzva találtuk, és a koszorú virágai még elevenek voltak. Ki van itt ily kegyelettel a mi gyászunk iránt? Ki vesz itt részt ennyire a mi fájdalunkban? Ezt a temetőt meglátogattuk naponként, és Bruck levegője tisztább, édesebb, vidéke kiesebb volt nekünk, noha benne senkit nem ismerünk.⁸⁵

Itt hallottuk meg a valót az aradi áldozatok felől. Jól alusznak kik nem élnek, és nem minden halott szűnik meg hatni az életre, legkevésbé a vértanúk. Ezt mondtuk.

⁷⁹ Đorđe Drašković von Trakoštyan gróf (1805–1889), cs. kir. vezérőrnagy.

⁸⁰ Verőce-Drávamente megye székhelye

⁸¹ Fizetség, bér

⁸² Ma: Maribor

⁸³ Alsó-ausztriai város

⁸⁴ Az ókori Rómában a nincstelen szabad emberek összefoglaló neve.

⁸⁵ Trieben városából a 12. (Nádor) huszárezred 108 főnyi legénysége megpróbált magyar területre szökni. A huszárokat a cs. kir. csapatok feltartóztatták és megadásra kényszerítették. A hadbíróság ítélete alapján június 24-én közülük hat főt Bruck an der Murban főbe lőttek.

Tizennégy nap múlva megjött, hogy a szerezedekekhez lettünk beosztva, és fölolvasták előtünk, hogy ki hová soroztatott.

A vasúton csakhamar Laibachba teremtettek bennünket, honnan utunkat ismét gyalog folytatták velünk, akiknek ezrede Olaszországban feküdt.

Adelsbergben⁸⁶ a híres barlang⁸⁷ őrei oly kegyesek voltak, hogy nekünk, a világítási költség egyszerű megtérítése mellett, megmutatták annak ritkaságait.

Borzasztó a hegyen belül, sziklák között alakult, nyílástalan roppant üregben függő hídon állni. Fönn nem látni tetőt, nem semmit, csak hallani lehet denevérek suhogását a sötét levegőn keresztül, lenn örvényezve, sebesen rohanó folyam hallatja magát sziklamedrében, mint csörög, forr, buzog, s nem látni, honnan, nem látni, hova foly a sziklák alól, a sziklák alá, a fölülről leható világ sugara akad meg és verődik vissza néha-néha egy-egy rajtavesztett, tovaszökő hullámon. Minden legkisebb rész rémületes hangot ad itt, egy kiáltás, egy puska-durrulás pedig, mint ágyúdörej, mint az ég dörgése riasztja föl ezt a rab levegőt. Csak emberek, kik egymást gyöttrik, hiányzanak onnan a mélységből, hogy ott a kész, teljes pokol legyen, ezek nélkül a természet legrémesebb jelenete is csodaszép!

Épp ezen üreg oldalához van támasztva egy hiú emlékoszlop, egy földi nagyság aranyos nevével, akinek méltóztatott e helyet meglátogatni, és rendeletéből néhány csákányvágás, az emberek kényelmére valamit módosított e bámulatós természetben. Emlékoszlopot hasonlóitok között, temetőben, harcmezőn, városaitok közepett állítsatok, de hol a Mindenható alkot, vagy csak játszik is erejével, ott borulj le por, emelkedj lélek, vetközd le kicsinységeidet: különben nevétséges paránnyá törpülsz hiábavalóságodban.

Wippach⁸⁸ táján az útfélen egy huszár szobra áll, Rostás Pál⁸⁹ emlékére, ki néhányadmagával e helyen a francia előhadat félóráig tartotta fel, amikor elesett huszonkilenc seb alatt, de megmentette az osztrák sereget. Mutantur mores!⁹⁰ Mi a brucki sírban jeltelenül fekvő huszárokat dicsőítettük.

Görzön⁹¹ túl olasz földre léptünk. Italia! egykor a polgárerények, majd a művészet bölcsője, hazája: mi vár falaid között reánk, mit mutatsz, mit osztasz meg velünk vigasztalásunkra?

Udine volt az első város, amelyben megszállítottak bennünket. Egy nagy épületnek szalmával borított ronda folyosójára vezetettünk szállásra: a szalmát polyvává törte a sok használat, és mi gyanús szemekkel vigyáztuk, ha nem lesz-e magától eleven? Nyomorúságunk okozhatta, hogy ez olasz városban is csak az osztrák tartományt ismertük volna meg, ha a bankónak kölletlen volta nem lesz figyelmeztetőnk.

Campoformiónál⁹² az a különbség nehezült meg rajtunk, melyet a két név története fölmutat: Világos és Campoformio.

⁸⁶ Postojna városának német neve.

⁸⁷ Hatalmas cseppkőbarlang milliárdnyi barlangi képződménnyel, csodálatos állatvilággal.

⁸⁸ Vipava város és község Nyugat-Szlovéniában, 19 kilométerre az olasz határtól.

⁸⁹ Harminc golyó okozta sebből vérző, hatvan Napóleon gyalogosa ellen harcoló, majd hősi halált haló magyar huszár.

⁹⁰ Megváltozott erkölcsök.

⁹¹ Ma Gorizia (szlovénül Gorica).

⁹² Település Olaszországban. A Campo Formió-i békét 1797. október 17-én írta alá Napóleon Bonaparte tábornok a francia köztársaság és Ludwig von Cobenzl gróf a Habsburg Birodalom képviselőjeként. A szerződés aláírása jelentette a francia forradalom legyőzésére létrehozott első koalíció vereségét, Bonaparte tábornok itáliai hadjáratának és a köztársaság létrehozása után kirobbant forradalmi háborúk lezárását.

Mentünk, mentünk és elértük Vicenzát, a kies fekvésű, szép Vicenzát, hol Palladioval⁹³ az építészet újjá született. Hanem az épület falain nekünk azok a szürke foltok ötlöttek föl, melyeket ott csak puskagolyó vágthatott, és amint szemekünk mind több és több ilyen foltra találtak, mintha lázító költeményt olvastunk volna tovább-tovább, úgy tért meg, úgy nőtt szívünkben az élet, s végtére már ki Budán, ki Vácon volt közlünk a horvátok vagy az oroszok között. Egyszerre az udineihez hasonló tanyán leltük magunkat, és fáj az a kis visszaemlékezés: jobb is nekünk nem látni egyebet, mint osztrák katonát, immár kamerádjainkat.⁹⁴

Vicenzán túl Veronában valánk jutandók. Verona vagy az Óperenciák, mindegy volt már nekünk. Pedig Veronában szép dolgok vártunk ránk. A város a hegyekhez, közbeépített erősségeknél fogva támaszkodik. Ezek egyikébe zártak be minket. A földhányásokat úgy, mint a közép tért felnötte a fű, jeléül a hely elhagyottságának. Hideg októberi idő volt: fedél alá kényszerített vékony öltözetünk. Hajlék pedig nem volt egyéb, mint a sáncboltozatok. Nehéz vasajtó nyitott bejárást a boltíves üregbe, melyet sötét füstű olajlámpa világított. A levegő nehéz, dohos volt, a szürke falakat hozzájuk ragasztott gyertyák kormos nyomai tarkították, és porral vastag szálú pókháló-kárpitok. A falak mellett feküdtek a szalmazsákok, melyekre kellett volna kíváncsniuk a hosszú gyaloglás után nagyon is elcsigázott tagjaiknak, de amelyeken oly vastag volt a por és a piszok, hogy beillett lepedőnek. Mindhiába! meg kellett annak lenni: nekidőlünk és úgy éreztük, mintha ez a lég, ez a boltozat és az a föld, mi arra halmozva, reá tömve van, egész súlyával mind rajtunk feküdnék. E képzelte teher alól megváltozott csakhamar az álom. Azonban rövid volt ez az álom, mert alig szunyadtunk el, egymás után fölébredtünk és undorodva éreztük, hogy férgék fészkeiben heverünk. Az aradi első éj még kínosabb változatok között újult meg velünk. Reggel egy szó nélkül elmondta mindnyájunk arca, hogy ki mit szenvedett. Pedig ekképp megaláztatásunknak még nem adhatták mértékét, a sötétség miatt meg nem botránkozhatott szemekünk. Ami lélekcacsaróbb volt, ezután következett: látni egy sereg honvédtisztet nekivetkőzve a verőfényen, mint tetvészkedik!... Gúnyt véltem hallani a madár szavában, mely fölöttünk elkiáltotta magát.

1848 novemberében Pozsonyból a köpcsényi⁹⁵ sáncok egyikét kellett megszállnunk. Délután vettük a parancsot, alkonyat volt, hogy indultunk. Esett az eső, mikor megindultunk, esett, szintúgy szakadt, mikor elértük a kijelölt helyet, folyton esett egész éjszaka, és nem volt számunkra készítmény sem egy hasáb fa, sem egy szál szalma. Mikor öltözetünknek minden redője keresztülázott, válltól talpig éreztük, mint foly le bőrünkön végig a víz, és mint gyúlik össze csizmáinkban. Másnap kiderült az ég, fényesen, melegen sütött a nap, szalma, fa, bor, élelem bőven érkezett hozzánk, és a hirtelen föllobogott tüzet pörére vetkőzött víg fiúk vették körül, akik dalolva énekelve, ama dalokat: „Hajtogassuk a kancsókat” azután, „Ős Buda gyermeke föl...” – szárították elázott ruháikat, mintha csak úgy felejtették volna azokat kívül az esőn.

Mennyi különbség a szenvedések között! Éppen, mint dicsőség és gyalázat között.

De ezt is kiállottuk, kiállottuk ismételve három nap egymás után: csak néhányan estünk lázba, csömör és hideg miatt, ez is elmaradt, mihelyt a förtelmes fészekből kiszabadultunk.

A három nap közül egy vasárnap volt. Engedélyt nyertünk, hogy a városba mehetünk. A nagy téren, hol a főhadiszállás és főőrhely is állt, egy kiáltó rom emelkedik, az óriási mérvben

⁹³ Andrea Palladio (1508–1580), észak-Itáliai építész.

⁹⁴ Bajtársainkat

⁹⁵ Köpcsény, ma Kittsee falu Ausztriában, Burgenland tartományban, a Nezsideri járásban, de területének egy részét a második világháborút követően Csehszlovákiához csatolták.

épült amphiteatrum:⁹⁶ mi lehetne, ha nem római mű? Mint egy csodás koponya, mely kortársaival együtt sírba merülni nem tudott, melyet itt a földszínen emészt el a mindenható idő, mint csodás koponya mereszi szét száz meg száz szemének gödreit, a körötte büszkélkedő ékes törpeségekre. A pompás oszlopszatú tornác alatt bizton jár föl-alá az ór, bizton számítja össze erejét, szuronyoktól körülátogatott lakásán a vezér, bizton élvezi hatalmát székvárosában a nagy úr: nem értik, miről beszélnek hozzájuk a romok. De megértik azt, helyettük is az elnyomottak, és gondolkodnak: Isten kezéből egyedül a nemzetek élete van, ezt viszi magával vég nélküli létbe szárnyain az idő; emberektől származik minden egyéb, és ami embertől származik, az kivész, hacsak annak szolgálatába nem áll.

A romok belsejében – mely annyira ép, amint azt a külfalak után gyanítani nem lehet – számosan egybesereglett minden rendű népet, olasz kiadású Paprika Jancsi mulattatott, meg tarka színű papírléggömbök, melyet egymás után föleresztettek, hogy hol sorsuk utoléri, megsemmisüljenek. Az időben teljesen méltó jelenet a világhoz, de nem ama tömör gránit padokhoz. Oh, más célra gyűltek itt egybe az olaszok, I. Napóleon szavára, közel nyolcvanezren! De az olasz nép akkor még Asop⁹⁷ szamarával tartott, kinek, ha már nyeret viselt, mindegy volt, akárki tette azt reá, sőt félt az óriástól.

A negyedik napon osztrák egyenruhát és fegyverzetet adtak reánk: csákót, köpönyeget, bakancsot, borjút⁹⁸, puskát, szuronyt, üres tölténytáskát – mind elviseltet. Az előzmények nélkül ez lett volna legkeserűbb napunk, így szinte kívántatik már, hogy szokhassunk rá: egymásban nem a honvédeket látni mindig. Azonban a komisz köpönyeg alól még kirítt a honvédattila.

További utunkra a fegyverzet a mi terhünk maradt, de poggyásznak viteléről még mindig megkíméltetünk.

Mantuán keresztül utunk egy kert előtt vitt, melynek közepén Virgil⁹⁹ szobra áll. Nagy költő! a fejedelem kinek nem hízelegettél, még méltó volt szellemedhez: most előirat szerint megy a hódolat, a tömjénezés, s így vagy úgy reá van sütvé bélyegül a szolgaság. És a gyötrelmeknek, melyeket Dante látott, vezetve áthalad, egészen más nemei lettek azóta fölhalálva, százszor, de százszor kínosabbak!

Az Appeninekhez jutottunk. Számunk naponként fogyott, már csak azok voltunk együtt, akinek útja Toscanában érte véget. Lojanoban¹⁰⁰ háltunk, a veronai tanyát kivéve, a többinél semmivel se jobb helyen. Éjjel fél lábnyi¹⁰¹ hó esett. Vezetőnk egy gyalogsági tizedes, nem kapott vagy nem akart kapni poggyásznak alá járművet: ez egyszer azt is magunkra kellett vennünk. Fehérruhánkat, hol pihenőnap volt ígérve, Modenában mosásba adtuk, de a nyugnap halasztást szenvedett, s már akkor beáztatott ruhánkat csak úgy vizesen gyúrtuk a borjúba, mi annyival súlyosabb lett. Így megterhelve, fél lábnyi, töretlen friss hóban indultunk el a fellegek közé, neki a zivatarnak, mely paskolta az Appenninek ormait. Oh, szép lehet azokon a tekervényesen emelkedő mesterséges utakon, hajmeresztő mélységek fölött, meredeken függő sziklafalak oldalán, egy magasságban a fellegekkel, sőt azokon felül, látni mint játszik ez ömlékeny felhőkkel a nap, mint kavarja őket a szél, a szél, mely odafenn más hangon beszél, mint alant! Oh, szép lehet ott! De mi eltikkadottan, majd fázva, majd izzadva a

⁹⁶ Kör vagy ovális alakú, különféle rendezvények tartására használt tér, amelyet nézőközönség befogadására alkalmas fedetlen lelátó vesz körül.

⁹⁷ Aesopus (Ezópusz) ókori görög meseíró.

⁹⁸ Szórmés borjúbőrből készített hátbőrönd.

⁹⁹ Vergilius, költő az ókori Rómában.

¹⁰⁰ Település Emilia-Romagna régióban, Bologna megyében.

¹⁰¹ Körülbelül 15 centiméter.

teher alatt, mint Quasimodo,¹⁰² érzéketlenek maradtunk mind e csodái között a természetnek. Amint késő estére Barberinoba¹⁰³ érkeztünk, elsősben összetapogattuk azt a kék-zöld csíkot, melyet a borjú szíja vágott vállainkon, azután csak azt a társunkat magasztaltuk, aki nekünk ez állapotunkban az olasz makaróniból magyar túrós mácsikot tudott is, akart is készíteni. De voltak közöttünk olyanok, akik födél alá kerülve, majdnem eszméletlenül egyenesen csak az ágyba dőltek: ágyba, mert volt annyi lelke vezetőnknek, hogy ilyen nap után szállásra magánházakhoz osztott el bennünket.

Toscanában voltunk, s előttünk Florencz!¹⁰⁴ De ott nem a gazdag köztársaság középpontját, nem a Mediciek dicsőségét, nem Galilei, Dante, Michelangelo hazáját láttuk mi magunk előtt, hanem a helyet, hol rendes étkezésünk s legalább tiszta és állandó tanyánk lesz, honnan már nem kell mennünk még tovább.

A bevezetőt írta, a szövegeket sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: KŐŐ ARTÚR

¹⁰² Csúf, púpos karakter Victor Hugo *A párizsi Notre-Dame* című regényében.

¹⁰³ Település Olaszországban, Toszkána régióban, Firenze megyében.

¹⁰⁴ Firenze, Olaszország egyik nagyvárosa, egyben Toszkána régió székhelye és kulturális központja.